

ПРАГМАТИКА ВА МУМТОЗ АДАБИЁТ МУНОСАБАТИ

Қаюмова Гулчехра

НамДУ тадқиқотчиси

Аннотация: Ушбу мақолада лингвистик прагматика йўналишлари ва мумтоз адабиётнинг ўзаро муносабати, лингвопоэтик таҳлил асослари очиқ берилган.

Аннотация: В данной статье лингвопоэтически анализ, направление лингвистически прагматики и взаимоотношение классической литературы.

Annotation: In this article, the linguistic pragmatics trends and the relationship between the classical literature have been analyzed linguophetically.

Таянч сўз ва иборалар: прагматика, белги, тасаввуф, поэтик образ, эквивалентлик.

Ключевые слова и вырезания: прагматика, признак, суфизм, поэтический образ, эквивалентность.

Key words and expressions: pragmatics, symbol, sufism, poetic image, equivalence.

Ҳозирги давр тилшунослигида назариялар ва йўналишлар хилма – хил. Лекин уларнинг умумий бирлигини ташкил этувчи назария антрополингвистика ҳисобланади. Шунинг учун ҳозирги кунда ҳар қандай тадқиқотда инсон омили ёки “инсон – олам – тил муносабат” мезони бирламчи бўлмоқда. Унинг илдизларини шарқ фалсафасидан қидириш зарур. Чунки шарқ фалсафасида илм муайян бадий қобикқа ўраб берилган. Шарқ халқлари илмнинг қўлаб жабҳаларида илғорлар қаторида бўлиб келишган. Мозийга назар ташлайдиган бўлсак, ҳоҳ диний илм бўлсин, ҳоҳ дунёвий илм бўлсин шарқ мутафаккирлари ўзларининг мустақил ва энг муҳими долзарб фикрларига эга бўлишган. Шарқ халқлари маданий меросига назар ташласак, улкан илмлар, бетакрор ишоратлар, нозик маънолар уммонига ўхшайди. Бу уммон бағрида жуда кўп маънавий бойликлар яширинган. Бундай маънавий бойликларни топиб, ундан баҳраманд бўлиш зехнимизга, идрокимизга боғлиқ. М. Ҳакимов ўзининг “Ўзбек прагмалингвистикаси асослари” номли монографиясида ўзбек тилшунослигида пресуппозиция билан боғлиқ анчагина ишлар амалга оширилгани, бироқ классик адабиёт намуналари кузатилганда, бу

йўналишга оид фактик материалларга ниҳоятда бой эканлигининг гувоҳи бўлишимизни таъкидлайди. Ҳатто классик адабиётнинг назарий йўналишига оид жуда кўп асарларда “ёйиқ” ва “йиғиқ” атамаларининг мумтоз шакллари мавжуд эканлиги, буларнинг мумтоз адабиётда “ботиний” ва “зоҳирий” атамалар билан номланиши ўзбек тилида ёйиқ ва йиғиқ мазмун кўринишлари анча илгари мавжуд бўлганини кўришимиз мумкин [3:86].

Дунё, мансаб дема, учма ишвага,

Дўстлардан ажраб ҳам ёв бошига ет. (Ибн Сино)

Матннинг прагматик таҳлилида контекст доирасидаги умумий ва хусусий маъноларни тушуниш муҳим. Шундагина муайян шаклнинг ортида қандай қўшимча маънолар яширингани ойдинлашади. Келтирилган байтдаги “ёв” сўзи “нафс” маъносида қўлланган. Аллома ҳар нимадан, ҳаттоки, дўстликдан ҳам шу ғанимнинг бошини янчишга ундаган [2:9]. Аслида ёв ҳамда нафс сўзлари маъно жиҳатидан контекстсиз планда бир – бирига нисбатан йироқ. Лекин контекст доирасида прагматик синонимия кузатилади.

Мени менда дема, менда эмасман,

Бир мен бордир менда – ичимда. (Юнус Эмро)

Профессор А. Нурмонов ўзининг “Синтактик бирликларнинг прагматик томони” номли мақоласида ахборотнинг тўғри тушунилиши учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари тингловчининг олам ҳақидаги билими, жумла қўлланилаётган ижтимоий ҳолат ҳақидаги билими, сўзлаш жараёнида сўзлашувчилар руҳияти ҳақидаги билими ва бошқа билимларини ҳам қўшиш кераклигини таъкидлайди [7:284]. Ахборотни тушуниш жараёнида юқоридаги билимларнинг барчаси тенг даражада керак бўлади. Шунинг учун фақат бу билимларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олгандагина биз нутқий жараённинг моҳиятини англашга яқинлашган бўламиз. Келтирилган байтда ҳам жумла қўлланилаётган ижтимоий ҳолат ҳақидаги билим (тасаввуф ҳақидаги билим) керак бўлади. Акс ҳолда умумий прагматик маънони тушуна олмаймиз. Шоирнинг фикрича, бу “Мен”да битта буюк мафкура бор. У - ишқ. Шу ишқ унинг қалбида бутун дунё ва коинот сирларини марказлаштиришга қодир. Демак, у камолот ишқи [2:11].

“Анал Ҳақ”ни маъносини билмас нодон,

Доно керак, бу йўлларда поки мардон . . . (Аҳмад Яссавий).

Лисоний бирликларнинг синтактика ва семантикаси бу бирликларнинг тўлиқ тавсифи учун камлик қилади. Синтактика ва семантикага прагматика

кўшилгандагина, улар ўзининг ҳақиқий талқинини топади [7:283]. Мансур Ҳаллож инсоннинг илоҳийлигини шарафлаб “Анал Ҳақ” – “Мен Худоман” дегани учун мусулмон ҳукмдорлари томонидан шаккокликда айбланиб қатл этилгани маълум [2:12]. Бу каби ҳоллар эса айнан жумланинг прагматик томонини ташкил қилади. Мансур Ҳалложнинг фикрини фақатгина унинг маслагидан хабардор ўзи каби тасаввуф вакиллари тушунишади. Яъни улар жумла қўлланилаётган ижтимоий ҳолатдан хабардор.

Золим агар жафо қилса олло дегил,

Илкинг очиб, зоре қилиб, бўйин сунгил. (Аҳмад Яссавий)

Ҳозирги ўзбек тилшунослигида “подтекст” сўзи остида тушунилаётган “тағмаъно” нинг юзага чиқиши учун қуйидаги узвларнинг бўлиши шарт ҳисобланади:

1. Нутқий вазият;
2. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги “сирли сулҳ” [10:17].

Сўзловчи (ёки ёзаётган шахс) ва тингловчи (ёки ўқувчи) ўртасида “сирли сулҳ” (уларнинг умумий билиш фондида контекст ҳақидаги билимлар мажмуаси) бўлмаса вазият иштрокчилари асл тағмаънони тушуна олишмайди. Байтга эътибор берсангиз, “Золим инсон сенга зулм қилса, худодан мадад сўра”. Яссавий шеърини ботиний маънолар билан суғорилган. Бундай маъно кўлами бизнингча жуда саёз. Аслида “золим” сўзи “нафс” маъносини англатгандагина жумланинг тўлиқ прагматик ва бошқа маънолари англашилади. Яъни, нафс сенга зулм қилса, бунга даъво фақат Аллоҳдан мадад сўрашлик, ўзга ҳеч нарса даъво бўла олмайди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, шакл бу фақатгина маънони ифодалаш учун восита. Унинг ортидаги туб маъноларни англаш муҳим. Сўзловчи (ёки ёзаётган шахс) маълумотни, яъни маънони муайян белгиларга кодлаб матн тузади, тингловчи (ёки ўқиётган шахс) эса матнни англаш учун белгилардан маънони “ечиб олади” [4:6]. Биз прагматикага ҳеч қачон чегара қўя олмаймиз. Чунки бу нутқ вазияти билан боғлиқ. Ҳар бир контекст доирасида бир шаклнинг бир неча маънолари англашилаверади. Бу фикримизга Навоийнинг қуйидаги байтини далил сифатида келтира оламиз:

Дединг: “Фано недурур?” Мухтасар дейин: “Ўлмак”,

Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлғусидир.

Демак, “ўлмак” фанонинг энг мухтасар шарҳи. Яъни доминантаси (таъкид бизники). Аммо бўлак изоҳлари “юз рисола” бўлмоғи мумкин [2:30]. К.А.Гелвеций: “Агар поэтик образ “дили” ва “тили” ни тушунмас экансиз, шеър ва шоир устидан ҳукм юритманг. Поэтик образ фавқулотда серқирра

“қурилма”. Унинг асосий фазилатларидан бири мазмунда “қатлам” дорлик, туйғуда бўёқдорлик [2:36].

*Бешак билинг бу дунё барча халқдин ўтаро,
Ишонмагил молинга, бир кун қўлдан кетаро.
Ото – оно, қариндош қаён кетди – фикр қил,
Тўрт оёғлиг чўбин от бир кун санга етаро . . . (Аҳмад*

Яссавий)

Инсон онги шу қадар мукамалки, у нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ассоциатив алоқадорликларни пайқай олади. Инсон мияси унга бериладиган реал белгиларни анализ – синтез қилиш қобилиятига эга. И. Павлов таъкидлаганидек: “Сўз бу сигналлар сигналидир” [7:84]. Тўртликдаги “тўрт оёғлиқ чўбин от” бирикмаси “тобут” маъносини билдиради. Буни биз қаердан биламиз? Чунки, ҳар бир инсоннинг умумий билиш фондида шакл – маъно ва унга эквивалент шакл – маънолар сақланади. Жумланинг бундай таҳлили эса прагматик таҳлил объекти бўла олади.

*Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг, туфроқ бўл,
Ким эрур мардуд, улким бошида пиндори бор. (Алишер*

Навоий)

Ўзни тупроқ билан тенг тутиш Навоийнинг камтаринлик фалсафаси маъносидаги ҳукм фикримизча саъздир. Тупроқ образининг мазмун мундарижасидаги маънолар “қатлам”дорлигини эътиборга олмаган бўламиз. Тупроқ ушбу контекст доирасида Ватан маъносини англатади. Бу маънони ифодалаш учун туфроқ сўзи фақат шакл бўлиб хизмат қилган.

*Рақибу зоҳид оҳимдин қуярлар,
Бале, ўт куйдурур ҳар ҳушқу тарни. (Атойи)*

“Ўт куйдурур ҳар ҳушқу тарни” бу – мақол. Ҳозирги кўриниши “Ўт тушса ҳўл-у қуруқ баробар ёнади”. Бу асосий фикримиз эмас. Фикримиз марказидаги прагматик синонимиялардир. Булар : “ўт” – ошиқ, “ҳушқу тар”, яъни ҳўлу қуруқ – рақиб ва зоҳид. Демак, олов олдида хор – у хас, ҳўлу қуруқ қанчалик қимматсиз нарса бўлса, ошиқ учун ҳам зоҳид деганлари шунчалик пуч [2:63]. Гарчи ушбу маъно байтнинг умумий мазмунидан келиб чиқса-да, умумий маънонинг юзага чиқишида бир қатор лингвистик белгилар муҳим рол ўйнаган.

*Танбур қўлга олдим, жон риштасин қилиб тор,
Найлай бу анжуманни, соҳиби дутор келмас. (Нодира)*

Айрим лингвистик белгилар ўзаро сабаб – натижа муносабати билан боғланади. Жумлада мана шундай ҳолатни кўришимиз мумкин: “Танбурнинг қўлга олиниши” – баҳорий ҳолат, юракнинг орзу кўйлари

билан тўлиш ҳолати. Байтда яна бошқа ассоциатив алоқадорликни ҳам кўришимиз мумкин. “Соҳиби дутор” – ушбу белгининг мазмун томонида интизорлик билан кутилган севиқли киши образи яширинган.

Мумтоз адабиёт намуналари кузатилганда тил бирликларининг прагматик томонини ташкил этадиган поэтик материалларга бой эканлигини кўрамиз. Алишер Навоий таъкидлаганидек: “Бу тилда ғариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғнинг душворлиғи бор.” Яъни, туркий тилда ажойиб сўз ва иборларнинг хилма – хил вариантлари мавжуд. Буларни ёқимли тартиб ва ўзига тортувчи оҳанг билан боғламоқнинг қийинчилиги бор. Мумтоз адабиёт ва лингвистик прагматиканинг муносабатини ўрганиш алоҳида тадқиқотни талаб этади. Бундай йўналиш янги йўналиш эмас. Ўтган асрнинг 80 – 90 – йилларидан пайдо бўлган лингвопоэтика йўналишининг прагматик тадқиқ билан уйғунлаштириш орқали амалга ошириш мумкин ва лингвопоэтиканинг кемптик жойлари тўлдирилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедова М., Фалсафа. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2006.
2. Азизов А. ва б., Киноя ва мажоз луғати. – Т.: Мухаррир, 2018.
3. акимов М., Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Т.: Академнашр, 2013.
4. Ҳакимова М., Семасиология. – Т.: Фан, 2007.
5. Ҳаққулов И., Тақдир ва тафаккур. – Т.: Шарқ, 2007.
6. Ҳаққулов И., Шеърят – руҳий муносабат. – Т.: Ғафур Ғулом, 1989.
7. Нурмонов А., Танланган асарлар, I, III жилдлар. – Т.: Академнашр, 2012.
8. Нурмонов А., Лингвистик белги назарияси. – Т.: Фан, 2008.
9. Қуронов Д., Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Халқ мероси, 2004.
10. Раҳимов У., Тағмаъно // Ўзбек тили ва адабиёти, 2005. -№5.
11. Сафаров Ш., Прагмалингвистика. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2018.